

Ernstiger bezwaren heb ik tegen de conclusie in het volgende hoofdstuk, over de sociale herkomst van zeevarenden, dat het beroep van de vader niet belangrijk was voor de keuze tussen matroos/stoker en officier. Voor zijn vergelijking neemt hij als representatief voor officieren de 387 tussen 1927 en 1932 aan de zeevaartschool te Vlissingen ingeschreven leerlingen. Indicatie of deze cohorten als representatief kunnen gelden ontbreekt, maar dat is nog tot daaraan toe. Hij deelt echter de beroepen van de vaders op zodanige wijze in, dat sociale stratificatie wordt verdoezeld. Zo omvat het beroepscluster 'gezagshandhaving' zowel beroeps-soldaten als politiecommissarissen. Waar dit niet het geval is, zoals in het onderwijs, een hoger te achten beroepscluster, blijkt 12% van de officieren en 0% van de gezellen een ouder in deze groep te hebben. Ook de schaars verstrekte nadere gegevens leiden eerder tot de voor de hand liggende conclusie dat officieren uit hogere milieus afkomstig waren dan scheepsgezellen.

Voor matrozen en stokers neemt hij de 66 die in 1929 in vijf gevangnissen zaten. Inventief bedacht, maar omdat ze op vier na voor misdrijven waren veroordeeld die niet met zeevaart te maken hadden - 44 bijvoorbeeld voor diefstal - zou de steekproef wel eens representatiever voor misdadigers dan voor de 25.000 matrozen kunnen zijn, evenals het gegeven dat van 50% de vader en van 25% beide ouders waren overleden.

Lof is beknopter te formuleren dan kritiek. Het ontstaan van en de ontwikkelingen in organisaties van werkgevers en matrozen, stokers, stuurlieden en machinisten en hun strijd om loon, andere arbeidsvoorwaarden en de veiligheid aan boord, zijn beknopt maar volledig beschreven. De vergelijking met Engeland, dat in deze sector domineerde, geeft verklaring en verdieping van begrip in de gang van zaken. De analyse van de onderhandelingen voor de internationale maritieme arbeidsverdragen in de International labour organization tussen 1919 en 1936 en de rol van Engeland, Amerika en Nederland daarin is helder, boeiend en overtuigend. Niet alleen rijksambtenaren zullen genieten van de beschrijving van het touwtrekken tussen het ministerie van economische zaken, dat het werkgeversbelang behartigde, en het rationeler werkende departement van justitie. Beide partijen wisten krachten in de maatschappij te mobiliseren. Uit dit archiefonderzoek komen directeur van Arbeid C. J. P. Zaalberg en vooral directeur Nijverheid H. M. Hirschfeld over als figuren die elk een eigen biografie verdienen.

Schuman heeft het niet getroffen met zijn uitgever. De figuren zijn zo klein afgedrukt dat ze soms nauwelijks leesbaar zijn, noot 70-76 en 82-86 van hoofdstuk 3 en alle noten bij de conclusie ontbreken. En zou ook een bureauredacteur de niet te miskennen neiging van de auteur, een niet te verwaarlozen aantal dubbele ontkenningen en retorische vragen te gebruiken, niet hebben kunnen bedwingen?

W. Pelt

E. Nijhof en P. Scholliers, ed., *Het tijdperk van de machine. Industriecultuur in België en Nederland* (Brussel: VUBpress, 1996, 238 blz., ISBN 90 5487 147 4).

Voorjaar 1996 is het Jaar van het industrieel erfgoed in Nederland afgesloten. Het jaar was zonder meer een succes gezien de grote belangstelling van de media en het publiek. Het thema leeft en terecht, want bewustwording van de waarde van monumenten uit de afgelopen twee eeuwen is nu vereist. Wij staan immers op het punt het industriële tijdperk definitief te verlaten. In de stortvloed van publicaties verscheen het boek *Het tijdperk van de machine*. Hoe dit boek te beoordelen?

Een eerste benadering is om naar de afzonderlijke bijdragen te kijken. De kwaliteit daarvan is wisselend. Zo is het hoofdstuk van Mayke Groffen over de verbeelding van de industriële

maatschappij in Nederland door kunstenaars een mooi samenhangend verhaal. De conclusie is niet opwindend, eerder voorzichtig. Groffen geeft een enigszins chronologisch geordende weergave van de verbeelding van de industrie door Nederlandse kunstenaars. Aanvankelijk (rond 1850) stonden de eigenaars of directeurs van de fabrieken daarin centraal. Later kwam de nadruk te liggen op het industriegebouw in een landschap of stadsgezicht, vervolgens op de weergave van de stoere of juist uitgebuite arbeider. Weer later zagen de kunstenaars de industrie als modern symbool van snelheid, kracht en vernieuwing. Tegenwoordig staat in de verhouding tussen kunst en industrie het verzamelen van moderne (abstracte) kunst voorop, en de kunstzinnige vormgeving van producten.

De bijdrage van Lydia de Pauw-Deveen 'Industrie en de grafische, plastische en bouwkunsten in België' is daarentegen rommelig, fragmentarisch en een verhaal zonder kop en staart. Hier was redactioneel ingrijpen nodig geweest.

Een tweede benadering voor de oordeelsvorming over het boek stelt de vraag: wat draagt het bij aan de bestaande kennis? De bundel geeft vooral overzichten op basis van secundaire literatuur. Hij bevat weinig origineel onderzoek. In het deel over de industriecultuur wordt een schets gegeven van de sociale en economische ontwikkeling van Nederland en België, terwijl in het deel over actoren de ontwikkeling van monumentenzorg en industrieel erfgoed aan bod komen. Dergelijke overzichten treft men ook in andere publicaties en de vraag is wat zij aan onze bestaande kennis op het gebied van het industrieel erfgoed toevoegen. Daarmee zijn wij gekomen aan een derde benadering.

De laatste jaren is de behoefte ontstaan een nieuw vakgebied te ontwikkelen, 'industriecultuur', inclusief de wens een eigen leerstoel te verkrijgen, onderzoekprogramma's op te zetten en studie- en leerboeken te publiceren. De vraag is nu of de bundel in dit opzicht een waardevolle bijdrage levert aan de 'intensifiëring van de wetenschappelijke studie van oude industriële panden, sites en objecten', zoals de bundel nastreeft. Ik betwijfel het. Mijns inziens levert het concept 'industriecultuur' niet zoveel op voor 'het debat omtrent behoud en hergebruik', hetgeen de bundel beoogt. Publicaties zoals die van F. van Voorden, 'Historische structuuranalyse' in *Kop van Zuid* (Rotterdam, 1994) en H. L. de Groot, ed., *Cultuurhistorische effectrapportage 'Leidsche Rijn'* (Utrecht, 1995) doen dat meer. Het wachten is nog steeds op een boek dat centrale vraagstellingen, analysemethoden en oplossingsstrategieën van het vakgebied behandelt.

Harry Lintsen

J. Tyssens, E. Witte, *De vrijzinnige traditie in België. Van getolereerde tegencultuur tot erkende levensbeschouwing* (Balans VII; Brussel: VUBpress, 1996, 167 blz., Bf 395,-, ISBN 90 5487 1113).

Twee landen gescheiden door dezelfde taal. Zo wordt wel de relatie tussen Engeland en Amerika gekenschetst, maar het is ook van toepassing op die tussen Nederland en België. Drie sleutelwoorden uit dit boek hebben in beide landen verschillende betekenissen.

In de eerste plaats: vrijzinnig. In Nederland wordt dit woord meestal gebruikt om een stroming in de Hervormde Kerk aan te duiden. In België (en dus in dit boek) verwijst het naar een stroming die naar eigen zeggen slechts streefde naar het recht, over elk onderwerp een eigen rationeel oordeel te vormen, maar die tot de Tweede Wereldoorlog militant antiklerikaal was.

Hiermee kom ik op het tweede woord: militant. Naast de Nederlandse betekenis betekent het in België ook ongeveer kaderlid van vakbond of politieke partij.